

H. Baillieu, *Tongeren van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad* (Maaslandse Monografieën XXIX; Assen: Van Gorcum, 1979, xxii + 185 blz., f29,50, ISBN 90 232 1671 7).

Tongeren of Atuatuca Tungrorum was in de Romeinse tijd de belangrijkste stad van België. Archeologen hebben op het grondgebied van de huidige plaats heel wat Romeinse sporen aan het licht gebracht en zelfs in de toponymie zijn er herinneringen aan het grootse verleden; zo zou de naam van een lage heuvelrug Hagedocht een vervorming zijn van het Latijnse woord 'aqueductus'. Bisschop Servatius heeft aanvankelijk ook zijn residentie in Tongeren gehad, totdat hij uit angst voor barbaarse invallers die naar het beter versterkte Maastricht verplaatst heeft. Daarna zou Tongeren volgens de meeste historici vervallen zijn en de Duitser Franz Petri noemt de stad zelfs een paradigma voor het ontbreken van continuïteit tussen de Romeinse en de middeleeuwse steden in onze streken. Anderen zijn daarvan echter minder zeker.

De heer Baillieu houdt zich niet rechtstreeks met het continuïteitsprobleem bezig, maar behandelt slechts de geschiedenis van de vijfde eeuw tot ongeveer 1300. Daarbij komt hij tot de verrassende conclusie dat er gedurende die hele periode van echt stedelijk leven sprake was en dit werpt toch wel erg veel licht op het continuïteitsprobleem. Uiteraard kan hij voor de vroege perioden weinig contemporaine bronnen aanvoeren, maar hij kent iedere steen van de stad, weet een intelligent gebruik te maken van archeologische gegevens en aarzelt ook niet om vergaande conclusies te trekken uit vrij late gegevens. Het betoog wordt toegelicht door een verheugend groot aantal plattegronden, zodat ook een lezer die minder vertrouwd is met de plaatselijke toestanden te Tongeren zich goed kan oriënteren. Ook toen de bisschoppen te Maastricht en later te Luik resideerden bleven ze nauwe betrekkingen houden met deze plaats; de Onze-Lieve-Vrouwekerk daar was in veel opzichten vergelijkbaar met de Lieve-Vrouwekerk te Maastricht. Soms dacht ik ook aan de verhoudingen te Utrecht met de Upkirica te Dorestad, waarbij de bisschop zelfs nog wel bisschop van Dorestad genoemd werd. De kerk te Tongeren werd al vroeg ommuurd en fungeerde als pre-stedelijke kern in de zin van Pirenne, hoewel de 'burgers' wel geen vreemdelingen zullen zijn geweest, maar nakomelingen van horigen en dienaren van de bisschop. In de dertiende eeuw was er duidelijk een volgroeide stad ontstaan met een schout, schepenen en een stadsraad van gezworenen. In 1283 werden ook burgemeesters genoemd.

Ik wil gaarne toegeven dat de heer Baillieu een groot kenner van de materie is en een belangrijk boek heeft geschreven. Toch heeft men vaak de neiging zich te verzetten tegen zijn hamerende betoogtrant, die bestaat uit een opeenstapeling van feiten verbonden door nogal apodictische uitspraken. In het exposé wil hij nog wel eens een enkele keer twijfelen, in het 'besluit', dat de resultaten van ieder hoofdstuk samenvat, hebben die aarzelingen plaats gemaakt voor de meest stellige zekerheid. Maar ook wie niet al zijn conclusies als evangelie aanvaardt, zal de waarde van deze stadsmonografie hoog moeten inschatten.

H. P. H. Jansen

M. van Rey, *Die Lütticher Gaue Condroz und Ardennen im Frühmittelalter. Untersuchungen zur Pfarrorganisation* (Rheinisches Archiv, CII; Bonn: L. Röhrscheid, 1977, 852 blz., DM98,-, ISBN3792804034).

Historische geografie is geen gemakkelijk vak en wordt bij ons slechts door weinigen beoefend. Het was dan ook voor een Duitser weggelegd de studie van de middeleeuwse kerkelij-

ke geografie in de Ardennen op zich te nemen, nauw in aansluiting met de werken van F. Pauly en van professor Ewig, de leermeester van de auteur, over het Rijnland. Van Rey wilde het vroegste patroon der parochieomschrijvingen vastleggen en hun ontstaan in de vroege middeleeuwen beschrijven en verklaren.

De eerste lijst van parochies en van de ruimere administratieve omschrijvingen in het bisdom Luik vindt men echter pas in het 'pouillé' (of bisdombeschrijving) van 1497. De regressieve methode was dan ook de enig mogelijke. Van Rey heeft daartoe een enorme bibliografie (37 bladzijden!) verzameld. Zij geeft blijk van een benijdenswaardige kennis van de uitgegeven bronnen en literatuur, ook van de Belgische. Slechts enkele zeldzame titels die men zou verwachten, onder meer van J. Verbeemen en J. Verbesselt, ontbreken. Wegens de omvang van het te verwerken materiaal en meer nog wegens de veelheid en de wijdlopiegheid van de problematiek heeft de auteur zich beperkt tot de Frankische gouwen Condroz en Ardennen, dat wil zeggen de streek tussen Maas, Semois, Sauer en Amblève.

Met het oog op de identificatie van de oudste parochies bestudeert de auteur achtereenvolgens: het Romeinse wegennet en de Romeinse nederzettingen, de Frankische grafvelten, de toponiemen, de oude indeling in gouwen en graafschappen in de vroege middeleeuwen, de bankruisomschrijvingen. Om de verantwoordelijken voor het stichten der diverse parochies en kapellen te achterhalen worden dan de grote domeinen van de bisschoppen van Luik, van de kloosters, van de Merovingische en Karolingische vorstenhuizen en van de adel opgespoord. Twee hoofdstukken behandelen daarna nog de aanwijzingen die uitgaan van de heiligen waaraan de parochies zijn toegewijd en van het juridisch statuut van de kerken (*integra, media, quarta capella, matrix, filia*). Nagenoeg elk van deze thema's, de twee laatste uitgezonderd, vinden ook hun weerslag in een kaart. Een paar van deze kaarten zijn echter te overladen om nog echt sprekend te zijn.

Het tweede deel van het boek (351-828) is een lijst van notities over elk van de 386 parochies en kapellen uit het bestudeerde gebied. Telkens worden daarbij opgegeven: de oudste vermelding van de plaats en zijn toponymische oorsprong, de administratieve omschrijving waartoe zij behoorde, de archeologische vondsten ter plaatse, de datum van de eerste vermelding van een kerk of kapel aldaar, de pre-gotische bestanddelen in het kerkgebouw, het juridische statuut van de kerk, haar patroonheilige, de bezitters van het behevingsrecht, de verdeling van de parochietienden, de eventuele verhouding tot andere kerken, de bankruisomschrijving, eventuele afhankelijke kapellen, het grootgrondbezit in de parochie en de bibliografie over kerk en parochie. Deze bijlagen én de systematische behandeling daarvoor bevatten schatten aan betrouwbare en nuttige gegevens niet alleen over de oudste parochiegeschiedenis, maar ook over de geschiedenis van de bewoning, van de politieke omschrijvingen en van het grondbezit. De grondigheid en de kritische zin van de auteur zijn opmerkelijk en vele van zijn vaststellingen en methodologische bemerkingen rijken verder dan de grenzen van het door hem onderzochte gebied. Hij aarzelt trouwens niet desnoods in te gaan tegen algemeen aanvaarde meningen. Zo keert hij zich onder meer tegen de overtuiging dat de verdeling van de tienden in drie of vier delen een betrouwbare aanduiding zou zijn over de ouderdom van een parochie en tegen het recente karakter van de Luikse aartsdiakonaten.

Men moet wel betreuren dat de auteur heeft nagelaten zijn voornaamste bevindingen en de meer algemene resultaten van zijn onderzoek in een bevattelijk en synthetisch besluit samen te vatten. Een paar bijkomende kaarten, onder meer ook een gewone fysische reliëf- en bodemkaart, waren wenselijk geweest om na te gaan in hoever de parochies (en de bewoning) niet mede door het natuurlijk milieu werden bepaald. Wij konden ons ook niet van de indruk ontdoen dat de kritische zin van de auteur hem wel wat in de steek heeft ge-

laten bij het hanteren van de heilige kerkpatronen als criterium voor de ouderdom van de parochie.

Deze studie, mede door het geboden materiaal, blijft echter een basiswerk voor de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van de Ardennen. Zij verdient trouwens navolging elders.

R. van Uytven

J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Maastrandse Monografieën, XXX; Assen: Van Gorcum, 1979, xxxix + 320 blz., f60,-, ISBN 90 232 1714 4).

Dit boek is, zoals de auteur zelf opmerkt, door toeval ontstaan. Een uitnodiging aan het Sociaal-Historisch Centrum te Maastricht om te berichten over de fluctuaties in de landbouwproductie aan de hand van de opbrengst van tienden vormde de directe aanleiding tot het onderzoek. Hoewel het er bij de aanvang niet naar uitzag, kon uiteindelijk een reeks van opbrengsten worden samengesteld vanaf omstreeks 1250 tot 1800. De reeks behoort dan ook tot de langste tot nu toe bekende reeksen van tiendopbrengsten.

Hoe boeiend het ontstaan en de ontwikkeling van tienden ook mag zijn, Jansen acht een onderzoek hiernaar nauwelijks interessant in relatie tot de door hem gestelde doeleinden. Hij beoogt aan de hand van de opbrengsten van tienden de ontwikkeling van de productie in de landbouw te beschrijven en, waar mogelijk, aan te geven hoe de rol van de landbouw in de Zuid-Limburgse samenleving veranderde. Daartoe wordt in het eerste hoofdstuk een beknopte beschrijving van het bronnenmateriaal gegeven. In het tweede hoofdstuk wordt de aard van het materiaal uiteengezet en worden de uitgevoerde bewerkingen verklaard. De relevantie van de uitkomsten komt in het derde hoofdstuk aan de orde. Hierna volgen de hoofdstukken die het zwaartepunt van het boek vormen, namelijk 'De trendbeweging' (IV), 'De zeer lange termijn' (V), 'De produktieschommelingen op korte termijn' (VI) en 'Crisis en hausses. De beweging der consumptie' (VII). Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk 'Samenvatting en conclusie' (VIII).

Jansen heeft met zijn studie - die hem in Nijmegen tot proefschrift heeft gediend - een belangwekkende bijdrage tot de economische geschiedenis geleverd, eerst en vooral die van Zuid-Limburg. Maar de vergelijkingsmogelijkheid die het door hem verzamelde kwantitatieve materiaal biedt met dat van andere regio's draagt bij tot een waarde die boven de strikt regionale uitgaat. Het boek is vlot geschreven, zodat het betoog ook voor de lezers die in deze materie iets minder goed thuis zijn goed te volgen is. Jansen heeft het vraagstuk van de opbrengst van tienden fundamenteel aangepakt en confronteert de lezer met resultaten die op heldere wijze de ontwikkeling van de landbouw als belangrijk element in de pre-industriële samenleving in beeld brengen.

De auteur werd bij zijn onderzoek geconfronteerd met twee vraagstukken van representativiteit. Het eerste betreft de vraag of, en in hoeverre, de ontwikkeling in de opbrengst van tienden een weerspiegeling vormt van de ontwikkeling van het produktieniveau. Hoewel hij dit op goede gronden aannemelijk weet te maken, kan Jansen dit niet 'once and for all' bewijzen. Een exacte maatstaf waaraan de juistheid der tiendopbrengsten kan worden afgemeten, ontbreekt ten enen male. Aangezien hij ook geen maatstaven heeft kunnen vinden waarmee de tiendopbrengsten incidenteel of over langere termijn gecorrigeerd konden worden, bleef hem geen andere weg over dan de juistheid van de gevonden gegevens aan te nemen. Naast de opbrengst van tienden waren dit gegevens over de opbrengst van accijn-